

بازتاب عقاید شیعه بر هنر فلزکاری ایران

طاهره عزیزی پور^{۱*}

۱- استادیار گروه باستان شناسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد مرودشت، مرودشت، ایران.

چکیده

فلزگری در ایران سابقه‌ای هشت هزار ساله دارد. این آثار دارای ویژگی‌های خاص هنری و مذهبی ایرانیان است. با ورود اسلام به ایران هنر فلزکاری وارد مرحله جدیدی شد و هنرمندان فلزکار علاوه بر اینکه تغییراتی در نوع فلزات مورد استفاده خود ایجاد کردند، در طریقه ساخت اشیای فلزی و تزیینات به کاررفته بر روی این اشیاء نیز به نوآوری‌هایی دست یافتند. فرامین اسلامی و تأثیرات برگرفته از دین جدید در خلق این نوآوری‌ها بیشترین سهم را داشت؛ به همین صورت آنگاه که ایرانیان مذهب تشیع را پذیرفتند، مضامین شیعی بر هنر آنان من جمله فلزگری تأثیر گذاشت. ایرانیان از ابتدا به مذهب تشیع علاقه‌مندی بیشتری نشان دادند و علویان همواره جایگاهی برجسته در بین ایرانیان داشتند. آل بویه نخستین سلسله شیعه مذهب در ایران بودند، اما بعد از علویان تا مدت‌ها حکومت‌های سنی در ایران حکومت کردند. تا اینکه بالاخره صفویان بر سر کار آمدند و رسماً مذهب تشیع را به عنوان مذهب رسمی ایران اعلام کردند. مذهب تشیع بر همه جنبه‌های هنری ایرانیان تأثیر گذاشت و هنر فلزگری هم از این تأثیر بی نصیب نماند. در این پژوهش به بیان تأثیرات مضامین و عناصر شیعه بر هنر فلزگری ایران

می‌پردازیم و این تاثیر را علاوه بر نقوش و کتیبه‌های به کار رفته بر روی اشیای فلزی در شکل‌هایی از اشیای فلزی بررسی می‌کنیم که منحصرًا در بین شیعیان کاربرد داشته‌اند.

واژه‌های کلیدی: شیعه، هنر، فلزکاری، ایران

مقدمه

فلز از حدود هزاره ششم ق.م مورد استفاده بشر قرار گرفت. تا قبل از استفاده از این ماده بشر مواد مورد نیاز خود را از سنگ و چوب و... می‌ساخت. قدمت قدیمی‌ترین شیء فلزی در ایران به هزاره هفتم ق.م می‌رسد. این شیء یک قطعه مس است که با روش چکش کاری ساخته شده و در تپه علی کش به دست آمده است (ملک شه میرزادی، ۱۳۸۲: ۱۷۵). ایرانیان سپس با ذوب فلز آشنا شدند و آنگاه در طول دوره‌های تاریخی موفق به تولید آثار فلزی ارزشمندی شدند. آثار فلزی در هر دوره‌ای که خلق شدند از خصوصیات اقتصادی، مذهبی و فرهنگی زمان خود تاثیر گرفتند. با ورود اسلام به ایران هنر فلزکاری تحت تاثیر دین جدید قرار گرفت (گرابار، ۱۳۷۹: ۱۴)؛ اگر چه قرن‌ها حتی تا قرن هفت هجری اشیای فلزی تولید شده در ایران و برخی نقاط همجوار حتی از نظر نقوش به کار رفته بر روی اشیای فلزی تاثیرات هنر فلزکاری ساسانی را نشان می‌داد (کونل، ۱۳۵۵: ۱۰۲)؛ اما به تدریج آثار فلزی نیز همچون دیگر آثار هنری تحت تاثیر قوانین و قواعد اسلامی قرار گرفتند.

از گذشته‌های دور فلزکاری هنری شکوهمند در ایران بود. با ورود اسلام به ایران این مهارت سنتی صنعتگران ایران به شکوفایی خود ادامه داد. اگر چه در قرون نخستین اسلامی ایرانیان با بی‌عدالتی‌هایی از جانب حکومت اسلامی مواجه شدند و حتی امرای عرب آنان را عجم خطاب می‌کردند (هولت و لمبتون، ۱۳۹۰: ۴۷)، اما با این حال ایرانیان موفق شدند در کوره راه این نایمیلیات راهی برای پیشرفت هنر فلزکاری خود بیابند. واقعیت این بود که در پی آن شرایط بحرانی که خلفای اموی و عباسی برای غیر اعراب من جمله ایرانیان پدید آورده بودند به عرفان و تصوف پناه آوردند. در چنین شرایطی فلزکاران ایرانی به خود آمدند و با نمادهای جدید احساسات تازه خود را بیان کردند (پوپ، ۱۳۸۷: ۲۸۷۵).

ایرانیان مسلمان شده مذهب شیعه را به خصوصیات ملی و فرهنگی خود نزدیکتر یافتند و حتی زمانی که شیعه در ایران مذهبی رسمی نبود، افسانه‌های مردم ایران با باورهای شیعی در آمیخت (زرین کوب، ۱۳۹۰: ۲۱). در این شرایط عقاید و فرامین شیعه در هنر ایران تجلی یافت. فلزکاری یکی از این هنرهاست که همچون دیگر هنرهای ایران در این برهه از تاریخ تحت تاثیر مذهب تشیع و فرامین الهام بخش آن قرار گرفت (عناصری، ۱۳۸۳: ۸۷). البته باید توجه داشته باشیم که هنر شیعی در ایران در بسیاری از موارد همان هنر اسلامی است. در واقع باید گفت که از نظر سبک تمایز روشنی بین هنر اسلامی و هنر شیعی در بسیاری از جنبه‌های هنری وجود ندارد (کوثری، ۱۳۸۴: ۹). به علاوه از یاد نبریم که میزان حضور عناصر شیعی در هنر اسلامی در ایران تحت تاثیر شرایط تاریخی در طول دوره‌های مختلف متفاوت بوده است. در برخی از دوره‌ها بویژه دوره تیموریان و صفویان (شایسته‌فر، ۱۳۷۹: ۳۰) حضور عناصر شیعی در هنر پررنگ تر و بارزتر از دیگر دوره‌ها ظاهر می‌شود. با این وصف می‌توان گفت که تاثیرات عناصر شیعی در هنر دوران اسلامی ایران با تحولات تاریخی شیعه در ایران مرتبط بوده است. بر همین اساس در این پژوهش ابتدا به بیان تحولات تاریخی شیعه در ایران پرداخته و آنگاه به تاثیرات مذهب شیعه در هنر فلزکاری پرداخته می‌شود.

البته در این مورد نقش حامیان فلزکاری را نباید نادیده گرفت. حامیان شیعه مذهب فلزکاران مایل بودند که عناصر مذهبی مورد علاقه آنها بر روی آثار فلزی که استفاده می‌کردند، به کار برده شود. بعلاوه برخی اشیای فلزی همچون؛ علم و یا پنجه مقدس منحصرأ از طرف شیعیان استفاده می‌شدند.

تحولات تاریخی شیعه در ایران

شیعه به کسی گفته می‌شود که بعد از رسول اکرم به امامت ائمه اثنی عشر معتقد باشد. تشیع از نظر لغوی از ماده شیع گرفته شده که به معنای متابعت و پیروی است. بنابراین تشیع به معنای قبول پیروی و اطاعت است. اما در اصطلاح به مکتب و مذهبی از دین اسلام گفته می‌شود که پیروی از اهل بیت پیامبر را در جمیع ابعاد اسلام و حتی در زندگی فردی و اجتماعی واجب و لازم می‌داند (حجت، ۱۳۸۰: ۱۸).

بعد از رحلت پیامبر علی‌رغم تاکید نبی مکرم اسلام مبنی بر ولایت علی (ع) بعد از پیامبر بر مسلمین، برخی مسلمانان راهی دیگر در پیش گرفتند و گرد ابوبکر جمع شدند و اینگونه شد که دو مذهب شیعه و سنی پدید آمد. از همان ابتدا اعراب کوفه که غالب آنها در اصل از مردم یمن بودند و نیز ایرانیان آشکارا به علی (ع) و مذهب تشیع گرایش داشتند. علی رغم عثمان علی (ع) با موالی مهربان بود تا آنجا که اعراب از رفتار وی در این مورد گله می کردند به رغم خشم اعراب علی (ع) موالی را از هر حیث با تازیان برابر ساخته بود (زرین کوب، ۱۳۹۰: ۳۵). این موضوع از عواملی بود که در جلب علاقه موالی به علی (ع) موثر بود. در عمق حرمت شیعه به امام - جانشین پیامبر - و اصل این تفکر که پیشوایی و رهبری باید از مشیت و اراده الهی باشد، اعتقاد و باور ایرانیان نهفته است که پادشاهان خود را صاحبان فره ایزدی می شمردند. جای سخن نیست که اساس عقاید شیعه به هر تقدیر اقتباس از اصول دینی ایرانیان نیست، اما جاذبه‌ای که این باورها نزد ایرانیان یافت تا اندازه زیادی بواسطه موافقت آنها با عقاید ایرانیان و انعکاس آرای دینی آنها در این باورهای نوین بوده است (زرین کوب، ۱۳۹۰، ۳۶).

به طور کلی ایرانیان برای نشان دادن بیزارگی شان از شیوه ملکداری دولت اموی از شیعیان (شیعه) که دارای سازمان یافته ترین مرام سیاسی بودند و نیز احساساتشان نیز با احساسات ایرانیان سازگار بیشتری داشت، جانبداری می کردند. تشیع در ایران تاریخی طولانی، گسترده و غنی دارد. از ابتدای ورود اسلام به ایران و پذیرش آن توسط ایرانیان رابطه ایرانیان با تشیع آغاز می شود. در دوره عباسی نفوذ علویان و گسترش مذهب تشیع یکی از مشکلات حکومت مرکزی بود. مامون نسبت به علویان سختگیری بسیاری می کرد. او بسیاری از علویان را کشت یا به زندان افکند (جعفریان، ۱۳۷۵، ۱۰۱). زمانی که نارضایتی مردم ایران در رویان، کلار و چالوس در سال ۲۵۰ ه.ق به انقلابی آشکار منجر گردید، روسای محلی با دیلمان عقد اتحاد بستند و حسن بن زید از نوادگان حسن بن علی (ع) را از ری دعوت کردند تا ریاست آنها را بپذیرد. او حکومت زیدیه را در حاشیه جنوبی دریای خزر ایجاد کرد؛ آنگاه علویان موقتاً بر ری، زنجان، قزوین و قومس استیلا یافتند، علویان در مناطقی از دیلم و گیلان نیز رخنه کرده بودند (مادلونگ، ۱۳۹۰: ۱۷۹). سپس آل بویه به عنوان نخستین حکومت شیعی ایران در طی

قرون چهار و پنج هجری بر سر کار آمدند. آنان در سال ۳۳۴ هجری وارد بغداد شدند و خلافتی موثر و ثمر بخش به دست آوردند. امپراطوری ایشان - که شامل عراق تا دورترین نقاط شمال ایران می شد - وسعت زیادی را در بر می گرفت (فقیهی، ۱۳۸۱: ۱۲). کتیبه‌ای به زبان فارسی و به دستور یکی از حاکمان آل بویه برای مقبره امام علی (ع) در نجف ساخته شده است (لطیف‌زاده، ۱۳۸۸: ۱۱۵). بعدها در روزگار ایلخانی سلطان محمد خدابنده (اولجایتو) که در ابتدا بودایی مذهب بود، مسلمان شد و به مذهب شیعه روی آورد و زمینه ساز تفوق شیعه در ایران شد. این اتفاق باعث به وجود آمدن تاثیرات مهم شیعی از طریق فعالیت فرقه‌های صوفی در ایران شد. مهمترین ویژگی دوران پس از مغول ظهور علمای شیعه چون خواجه نصیرالدین طوسی و شاگردش علامه حلی است که از طریق آنها مذهب شیعه به طور کامل در ایران ریشه دوانید و بنا نهاده شد (شایسته‌فر، ۱۳۷۹).

حاکمان تیموری سنی مذهب بودند؛ اما کتیبه‌های بی شماری که از دوره تیموری بر جای مانده نشان می دهد که مذهب شیعه در این دوره آزادی عمل و تبلیغ داشته و حتی در مواقعی بوسیله حاکمان تیموری تشویق و حمایت می شده است. این موضوع به علت وجود جمعیت شیعه قابل توجه در ایران در این برهه از زمان بوده است. تیمور خود سنی بود، اما با شیعه مخالفت نکرد. در کتیبه‌های بر جای مانده از زمان تیمور می بینیم که او حتی گاه خود را از محبان علی و اولادش معرفی می کند (شایسته فر، ۱۳۸۴: ۱۳۱). بالاخره زمانی که شاه اسماعیل صفوی در سال ۹۰۵ هجری قمری حکومت صفوی را تاسیس کرد، مذهب شیعه به عنوان مذهب رسمی ایران اعلام شد. از زمان این پادشاه تا کنون مذهب شیعه به عنوان مذهب رسمی ایران باقی مانده است.

هنر شیعه در ایران

همواره در طول تاریخ ایران بین هنر و آداب معنوی مربوط به مذهب ارتباط بسیار نزدیکی وجود داشته است. در حقیقت دین یکی از مهمترین عوامل شکل دهنده هنر و تاثیر گذار بر آن بوده است. هنر ایرانی چه قبل از اسلام و چه در دوره اسلامی از ارزش‌ها و شاخص‌های ثابتی برخوردار بوده است. یکی از مهمترین این شاخص‌ها ارتباط بین هنر و آداب معنوی برگرفته از

مذهب است. در ایران قبل از اسلام غالباً بر جنبه‌های تزینی و مفاهیم نمادین تاکید شده است. سپس هنر ایران در دوره اسلامی نیز همچون پیش از اسلام، هم به جنبه‌های تزینی پرداخت و هم بر مفاهیم نمادین برگرفته از مذهب و فرهنگ تاکید کرد.

با رواج مذهب تشیع در ایران هنر و هنرمندان از تاثیر این مذهب به دور نماندند. برخی وقایع تاریخی که بر امامان شیعه گذشته بود، جان مایه بسیاری از آثار هنری و ادبی گشت. شهادت حضرت علی (ع) در محراب، واقعه کربلا، شهادت امام حسن و سجاده زین العابدین (میرزایی مهر، ۱۳۸۶) از جمله موضوعاتی است که تحت تاثیر مذهب تشیع مورد توجه نقاشان ایرانی قرار گرفت.

در هنرهای ادبی نفوذ شیعه آشکارتر از دیگر هنرها است. مدایح شیعه حتی در دوره عباسی وجود داشته است. علاقه مردم ایران به ذکر مصائب و احوال اهل بیت (ع) باعث شد که هنرهایی همچون مناقب خوانی، مقتل سرایی و تعزیه خوانی، روضه خوانی و پرده خوانی در ایران مورد توجه بسیار قرار گیرد. مراسم عاشورا و عزاداری محرم یکی از آیین‌های مذهبی است که از گذشته‌های دور در میان شیعیان اجرا می‌شده است. هنرمندان در شاخه‌های هنری مختلف به بیان حماسه عاشورا و انتقال پیام آن پرداختند.

آنگونه که در بحث تاریخ شیعه گفتیم مذهب رسمی ایران بعد از اسلام همیشه شیعه نبوده است. آل بویه حکومتی شیعی تاسیس کردند در مدت کوتاهی در زمان سلطان محمد خدابنده شیعه از طرف حکومت مرکزی مورد حمایت قرار گرفت. در نهایت شیعه در زمان صفویان به عنوان مذهب رسمی ایران اعلام شد. با این وصف تصور می‌شود پی گیری تاثیرات شیعه در هنر در این سه دوره زمانی مذکور نتایج بیشتری به همراه دارد^۱. البته از آنجا که شمار قابل توجهی از مسلمانان در طول حکومت تیموریان در ایران زندگی می‌کرده اند. هنر دوره تیموری نیز از تاثیرات شیعه به دورنمانده است (شایسته فر، ۱۵، ۱۳۸۴). با آنکه هنرمند ایرانی همواره در خلق بسیاری از آثار خود از جوهره خیال خویش مایه می‌گذاشت. با این حال نمی‌

^۱ - اگر چه در زمینه شعر و ادبیات این تاثیر از ابتدای ورود اسلام به ایران قابل مشاهده است. فراموش نکنیم که هنرهای ادبی - به نسبت دیگر هنرها - نیاز چندانی به حامی ندارد. یک شاعر به طور کاملاً شخصی و تنها در خلوت خانه خویش نیز می‌تواند در مدح ائمه اطهار و یا ذکر مصیبت آنها شعر بسراید.

توانیم تأثیرات مذهب تشیع در خلق آثار هنری را نادیده بگیریم. با نفوذ مذهب تشیع در ایران هنر فلزکاری نیز همچون دیگر هنرها تحت تأثیر فرامین این مذهب قرار گرفت. در این پژوهش بر آنیم تا به بررسی تأثیرات مذهب شیعه منحصرأ بر هنر فلزکاری اسلامی بپردازیم. این تأثیرات از چند جنبه قابل بررسی هستند.

۱- کتیبه‌های روی اشیای فلزی که منحصرأ با مضامین شیعه همراه هستند.

۲- استفاده از برخی طرحها و نقشهایی که منحصرأ از جانب شیعیان استفاده می‌شده است.

۳- برخی از اشیای فلزی همچون علم که مخصوص عزاداری محرم است و تنها در بین شیعیان کاربرد داشته است.

کتیبه

در دوره ساسانی نوشتن کتیبه بر روی اشیای فلزی چندان مرسوم نبود.^۱ در دوره اسلامی این سنت را امویان از رومیان گرفتند و البته ایران اسلامی نیز از این تأثیر به دور نماند و سپس در دوره اسلامی ما به وفور شاهد ظهور کتیبه‌ها بر روی اشیای فلزی هستیم. در این میان حامیان شیعه اشیای فلزی از خلق کتیبه‌هایی با مضامین شیعه بر روی اشیای فلزی حمایت می‌کردند. موضوعات قرآنی و نام پیامبر اکرم (ص) همواره بر روی اشیای فلزی دوره اسلامی جایگاهی برجسته داشته است. واژه مولی امیر المومنین زمانی بسیار پیشتر از اواسط قرن ۵ هجری دیده شده است. این واژه بر گلدانی که اکنون در موزه ارمیتاژ نگهداری می‌شود آمده است (تصاویر ۲۰۱) اتینگهاوزن (اتینگهاوزن، ۱۳۸۴: ۳۲۰) این واژه را لقب فردی با نام نا متعارف والکین - که ر روی ظروف به دست آمده از اواخر قرن ۴ در شمال غرب ایران از او نام برده شده - می‌داند. بعید است که منظور از این امیر المومنین مولای مومنان علی (ع) باشد. حتی می‌توان تصور کرد که این گلدان‌ها برای یکی از حاکمان سنی مذهب ساخته شده باشند. به هر حال این واژه پس از مدتی از روی اشیای فلزی محو می‌شود.

^۱- البته در دوره ساسانی هم به اشیای فلزی کتیبه دار برخورد می‌کنیم. اما نسبت این گونه اشیا در مقایسه با اشیای فلزی کتیبه دار که در میان رومیان تولید می‌شد بسیار اندک است. در واقع کتیبه نویسی بر روی اشیای فلزی که در دوره اسلامی معمول شد، تحت تأثیر روم بود.

با پذیرش مذهب شیعه از طرف ایرانیان ادعیه و احادیث شیعه نیز بر روی اشیای فلزی استفاده شدند. این دو موضوع بخصوص در دوره صفوی و قاجاریه (بواسطه رسمی شدن مذهب تشیع) چشمگیر تر است. به گونه‌ای که اسامی دوازده امام یا چهارده معصوم و پنج تن آل عبا، بخصوص نام حضرت علی (ع)، از مضامین اصلی به کار رفته بر روی اشیای فلزی در دو دوره مذکور است. هر چند قبل از آن نیز شیعیان و حتی سنی مذهب‌ان در دوره‌های مختلف در هر فرصتی نام علی (ع) را زینت بخش آثار خود قرار داده و یا به طریقی دیگر ارادت خود را به علی (ع) و آل او نشان داده اند. به عنوان نمونه می‌توانیم از کتیبه‌ای بر روی یک چراغ مسی (تصویر ۳) نام ببریم که در موزه آستان قدس رضوی نگهداری می‌شود (احسانی، ۱۳۶۸، ۱۳۸) و متعلق به سال ۸۶۳ هجری قمری (دوره تیموری) است. این کتیبه نشان می‌دهد که فردی که از او به نام درویش مسعود نام برده شده این چراغ را به آستان قدس رضوی اهدا کرده است. به یقین نمی‌دانیم که درویش مسعود مذهب شیعه داشته یا سنی مذهب بوده است. اما به یقین می‌دانیم که او از رادتمندان امام رضا (ع) بوده است. اظهار ارادت سنی مذهب‌ان به ائمه معصوم در موارد دیگری هم دیده شده است. موقوفات گوهرشاد برای حرم امام رضا (ع) و یا ساخت و سازهای این بانو در این حرم متبرکه و از همه جالبتر کتیبه‌هایی که بر روی گور امیر تیمور به کار رفته تنها مثالهایی از این نکته هستند.

هنر فلزکاری آرام آرام در دوره قاجار رو به افول گرایید. اما بر همان آثار فلزی اندک ساخته شده در این دوره نیز می‌توان مضامین شیعه را بر کتیبه‌های روی ظروف مشاهده کرد. از دوره صفوی به بعد علاوه بر کتیبه‌های عربی اشعاری به زبان فارسی نیز بر روی اشیای فلزی استفاده می‌شوند که دارای مضامین شیعه بخصوص مدح اهل بیت (ع) هستند.^۱ بر روی بسیاری از آثاری که در دوره صفوی خلق شده اند، اسامی چهارده معصوم بخصوص نام علی (ع) نگاشته شده است. بر روی این اشیا نام علی گاه به تنهایی (فراست، ۷۹، ۱۳۸۷) و یا به صورت "یا علی" و "یا علی مدد" آمده است. گذشته از این دعای نادعلی کبیر نیز گاه به صورت کامل و گاه به صورت بخشهایی از این دعا بر روی اشیای فلزی ظاهر می‌شود. نام علی

^۱ - استفاده از اشعار فارسی با مضامین مختلف بر روی ظروف فلزی در دوره تیموری هم وجود داشته است.

(ع) همچنین در کنار نام الله و محمد (ص) و اهل بیت به فراوانی بر روی آثار فلزی بر جای مانده از دوره صفوی و قاجاری آمده است. در این مورد می‌توانیم به تبری فلزی اشاره کنیم که در مجموعه تناولی موجود است. بر روی این تبر که احتمالاً جنبه تزئینی داشته است عبارت "الله، علی، محمد، حسن برحمتک یا ارحم الراحمین" آمده است.

جام چهل کلید (تصویر ۴) از بارزترین نمونه‌های هنر فلزکاری صفوی است که در بردارنده نام دوازده امام و چهارده معصوم هستند این جام قبل از صفویان وجود نداشته و ظاهراً بعد از روی کار آمدن خاندان صفوی برای تفال و پیشگویی و استخراج طالع و فعالیت‌های اینچینی استفاده می‌شده است. معمولاً بر لبه خارجی این جامها نام چهارده معصوم، دعای ناد علی، سوره‌های فلق، اخلاص، کافرون و جملاتی در مدح رسول اکرم و حضرت علی (ع) نگاشته می‌شده است.^۱ (احسانی، ۲۲۵، ۱۳۶۸)

شهادت شیعی از دیگر عباراتی است که بر روی اشیای فلزی دوره صفوی قابل مشاهده است. به عنوان نمونه بر پشت یکی از سکه‌های صفوی که اکنون در موزه بریتانیا نگهداری می‌شود، عبارت "لا اله الا الله محمدا رسول الله علی ولی الله" قابل خواندن است.

می‌دانیم که عبارات و تصاویر پشت سکه‌ها بیانگر ویژگی‌های فرهنگی و مذهبی گروهی است که از آن سکه استفاده کرده‌اند، بنابراین ظهور چنین عبارتی بر پشت سکه‌های صفوی نشانه‌ای از شیعه مذهب بودن و ارادت مردمان ایران به امام علی (ع) در این دوره از تاریخ ایران بوده است. البته ظهور نام علی (ع) بر سکه‌ها تنها اختصاص به دوره صفوی ندارد. بر برخی از سکه‌های سزبداران واژه علی ولی الله و صلوات بر چهارده معصوم و شعارهای شیعی دیده می‌شود. در دوره تیموری نیز نام علی (ع) در کنار نام دیگر خلفا بر سکه‌ها آورده شده است (سرفراز، آور زمانی، ۱۳۸۴: ۲۲۵ و ۲۳۰).

صلوات بر حضرت محمد و امامان شیعه موضوع دیگری است که بر اشیای فلزی دوره صفوی دیده می‌شود. در این مورد می‌توانیم به مرکب دانی اشاره کنیم که اکنون در موزه

^۱- اگر چه جام چهل کلید همزمان با حکومت شیعه مذهب صفوی در ایران پدیدار شد و بر روی آن اسامی دوازده امام و دعای ناد علی نیز دیده می‌شود؛ اما با این حال هیچ دلیلی وجود ندارد که پیدایش این جام را به رسمی شدن مذهب شیعه نسبت دهیم. به نظر می‌رسد پیدایش این جام تحت تاثیر شرایط اجتماعی خاص در دوره صفوی باشد.

ویکتوریا و آلبرت لندن نگه داری می‌شود (تصویر ۶). در این مرکب دان ما شاهد روند افزایش ذکر اسامی مقدس امامان معصوم هستیم. در این مرکب دان همچنین بخشی از دعای نادعلی و نیز دعایی خطاب به پیامبر نیز آمده است (شایسته فر، ۱۳۸۴: ۱۸۶). نمونه ظرفی مسی پایه دار دیگری به تاریخ ۱۲۱۴ ه.ق. در موزه مقدم وجود دارد که صلوات بر حضرت محمد و امامان شیعه بر روی آن حک شده است (تصویر ۵)

صلوات بر چهارده معصوم آن هم به زبان فارسی موضوع دیگری است که بر روی اشیای فلزی دوره صفوی دیده می‌شود و نشان از ارادت ایرانیان به ائمه اطهار در این دوره دارد. در این مورد می‌توانیم به یک کاسه رمالی اشاره کنیم که احتمالاً باید متعلق به قرن ده هجری باشد (شایسته فر، ۱۳۸۴: ۱۸۶) در نوار بالایی این کاسه به خط ثلث دعایی به درگاه خداوند نگاشته شده است که در بر گیرنده صلوات به چهارده معصوم است.

برخی سوره‌های کوتاه قرانی و نیز آیه الکرسی و عبارت نصر من الله و فتح قریب که در کنار دعاها شیعی قرار گرفته اند، در دوره صفوی دیده می‌شود.

سوره‌های ملک، اخلاص، فلق، کافرون، الناس و فتح از سوره‌های کوتاهی هستند که بر روی اشیای فلزی دوره صفوی نوشته شده اند. ظروفی که معمولاً بر روی آنها آیات قرانی آمده به احتمال زیاد برای نوشیدن و خوردن در امام زاده‌ها و اماکن مقدس استفاده می‌شده اند؛ چرا که به کارگیری آیات قرانی در اشیای روزمره یک نوع بی حرمتی به قران قلمداد می‌شده است. در انتها باید یادآوری کنیم که نگارش کتیبه‌هایی با مضامین شیعه به فراوانی در دیگر جنبه‌های هنری به خصوص معماری قابل توجه است.

طرح‌های شیعه که بر روی اشیای فلزی به کار می‌روند

چنانچه پیش از این نیز گفتیم تصاویری همچون مصائب ائمه اطهار در کربلا یا شهادت حضرت علی (ع) در محراب از جمله موضوعات شیعی هستند که در مکتب نگارگری شیعه به فراوانی مورد استفاده قرار گرفته است. استفاده از تصاویر مرتبط با هنر شیعه نیز همچون کتیبه‌ها از دوره صفوی به بعد در ایران اسلامی رواج بیشتری می‌یابد؛ هرچند که ظهور این تصاویر در هنر شیعی از مدت‌ها قبل بخصوص در دوره تیموری مورد توجه قرار گرفته بود. در

دوره تیموری اگر چه سردمداران حکومت سنی مذهب بودند، اما در این دوره جمعیت شیعه قابل توجهی در ایران و حتی در هرات پایتخت تیموریان زندگی می‌کردند. البته پژوهش‌ها (شایسته‌فر، ۱۳۸۴: ۶۰) نشان می‌دهد که در طول سده‌های اولیه دوران اسلامی تلاشی برای به تصویر کشیدن وقایع تاریخی مذهبی انجام نشده است؛ چرا که هیچ یک از نمونه‌های مصور که به دست ما رسیده قدیمی‌تر از قرن هفتم هجری (سیزدهم م) نیست. در رونوشتی خطی از تاریخ بلعمی که متعلق به قرن هشتم هجری است، تصویری از حضرت علی (ع) با شمشیر دو لبه ایشان مشاهده می‌شود (شایسته‌فر، ۱۳۸۴: ۶۱). در رونوشت دیگری که از آثارالباقیه بر جای مانده و احتمالاً به فرمان اولجایتو شیعه مذهب کتابت و مصور شده است، شهادت امام حسین در کربلا به طور کامل بیان شده؛ اما تصویری از این واقعه در این کتاب قابل مشاهده نیست. البته واقعه غدیر خم در این کتاب به تصویر کشیده شده است.

گذشته از موارد فوق تصاویری از حضرت علی (ع) و امامان شیعه در چندین نسخه خطی که از دوره‌های تیموری، آق‌قویونلو و صفوی بر جای مانده‌اند، نیز دیده می‌شود. به طور کلی در تصاویری که با الهام از مضامین شیعه خلق شده‌اند، زندگی امام علی (ع) به عنوان قهرمانی مسلمان یکی از رایج‌ترین مضامین تصویر سازی شیعه است. مدارکی^۱ در دست است که نشان می‌دهد در دوره تیموری و صفوی حامیان متعددی ترسیم زندگی پیامبر و اهل بیت او را به نقاشان سفارش می‌داده‌اند. حاکمان تیموری نیز گاه این تصاویر شیعه را سفارش می‌دادند تا از این طریق در میان جمعیت فراوان شیعه که تحت حکومت آنان می‌زیستند، اعتبار کسب کنند.

گذشته از نسخه‌های خطی، بر دیوار بقاع متبرکه و امامزاده‌هایی که در سراسر ایران پراکنده اند، طرح‌ها و نقاشی‌هایی با مضامین شیعه به فراوانی قابل رویت است (میرزایی مهر، ۱۳۸۶). با آنکه مضامین و مفاهیم شیعه در نقاشی و نگارگری دوره اسلامی جایگاهی برجسته دارند، اما چنین تصاویری بر روی اشیای فلزی به ندرت دیده می‌شود. اشیای فلزی در دوره اسلامی عموماً با طرح‌های اسلیمی، ترنج‌ها، طرح‌های گیاهی و جانوری تزیین شده‌اند و تصاویر انسانی

۱- در مجموعه ای مصور که بوسیله محود حسینی و حسن حفیظ برای اسکندر سلطان در شیراز به سال ۸۱۴-۸۱۳ هجری رونویسی شده صحنه محشر نشان داده شده است؛ در حالیکه دوازده امام نیز در این صحنه حضور دارند.

در این دوره بر روی اشیای فلزی کمتر دیده می‌شوند.^۱ حتی در دوره صفوی که تشیع به عنوان مذهب رسمی انتخاب می‌شود و تأثیرات بارز شیعی در هنر فلزکاری این دوره قابل پیگیری است؛ اما باز هم شاهد تصاویر و طرحهایی مرتبط با عقاید شیعه بر روی آثار فلزی نیستیم.^۲

ابزارهایی که منحصرأ در مذهب تشیع کاربرد داشته‌اند

به طور کلی اسلام دینی است که اشیای آیینی در آن کاربرد چندانی ندارد. بر خلاف آیین‌هایی همچون آیین بودا و آیین مسیح، در آیین اسلام تفاوتی بین اشیای فلزی مذهبی و غیر مذهبی وجود ندارد (وارد، ۱۳۸۴: ۸). اما با این حال برخی اشیای فلزی منحصرأ از جانب شیعیان مورد استفاده قرار گرفته است. علم و پنجه مقدس (دست حضرت ابا الفضل) از جمله این اشیا هستند.

۱- علم:

علم‌ها در دوره حکومت ترکمن‌های آق‌قویونلو و قره‌قویونلو وجود داشته و دسته‌های سیاسی و مذهبی از آنها استفاده می‌کرده‌اند. با رواج تشیع در زمان شاه اسماعیل صفوی این علم‌ها مورد استفاده دسته‌های عزاداری نیز قرار گرفت (احسانی، ۱۳۶۸: ۲۶۶). علم‌ها از صفحه‌ای آهن به صورت تیغه‌ای بلند و باریک ساخته می‌شد و در راس آن علامت و نشان سنتی و قومی قبیله قرار می‌گرفت. نام‌های الله، محمد، علی و نیز نام پنج تن آل عبا زینت بخش این علم‌ها بودند. این علم‌ها بر روی دسته‌ای چوبی یا فلزی قرار می‌گرفتند و آنگونه که امروزه نیز مرسوم است، پیشاپیش دسته‌های عزاداری حرکت داده می‌شدند. در طول دوره‌های زندیه و قاجاریه تزیینات دیگری به علم‌ها اضافه شد. بر روی یکی از این علم‌ها که بر اساس کتیبه روی آن در سال ۱۱۲۳ توسط استاد ابراهیم ساخته شده، عبارات شیعی دیده می‌شود. بر روی علم

۱- البته نقوش انسانی بخشی از تزیینات اشیای فلزی در دوره سلجوقی را تشکیل می‌دهند. این نقوش تحت تأثیر فلزگری ساسانی بر این اشیا ایجاد شده‌اند و ارتباطی با مضامین شیعه ندارند.

۲- گل کمر فولادی مشبک متعلق به سال ۹۱۳ هجری که تصویر اسب سواری در بین مرغزار بر روی آن دیده می‌شود، از جمله نمونه‌های اندکی است که تصاویر انسانی را بر روی اشیای فلزی نشان می‌دهد. این گل کمر بخشی از غنایم جنگ چالدران بوده و اکنون در موزه توپکایی استانبول نگهداری می‌شود (احسانی، ۲۳۵، ۱۳۶۸)

مذکور علاوه بر بسم الله الرحمن الرحيم، "یا علی مدد" و "یا امام حسین" نیز حک شده است. بر روی این علم در کنار نام امام علی (ع) آیاتی از سوره فتح را نیز می‌بینیم. در گذشته علم‌ها یک زبانی بودند و تزئیناتی به آن متصل می‌کردند، ولی به تدریج تعداد تیغه‌ها زیاد شد و به شکل امروزی در آمد. تعداد تیغه‌ها بستگی به سفارش دهنده علم دارد. گاهی هم از بجه تیغ استفاده می‌شود که نمادی از دو طفلان مسلم است (الهی، ۳۲، ۱۳۷۷). البته علم پنج تیغه نیز به نیت پنج تن ساخته می‌شود. شیعیان دوازده امامی تیغه‌های علم را فرد می‌گذارند. از آنجا که امام دوازدهم غائب است، این شیعیان یک تیغه در علم کم می‌گذارند. روی تیغه‌ها معمولاً آیه‌های قران وان یکاد، قسمتی از زیارت عاشورا و همچنین اسم ائمه دیده می‌شود.

همزمان با دوره صفویه با حضور درویش در ایران مواجه می‌شویم. اینکه چه ارتباطی بین قدرت یافتن صفویان و رواج درویشی‌گری وجود داشته خارج از موضوع پژوهش حاضر است. آنچه اکنون برای ما اهمیت دارد، ابزارهایی است که درویشان استفاده کرده اند و سپس این اشیا در میان شیعیان از تقدسی خاص برخوردار شده‌اند. علم درویش که معمولاً هم نام علی بر روی آنها دیده می‌شود و نیز کشکول (تصویر ۶) درویش از جمله این اشیا هستند.

۲- تمثال دست حضرت ابوالفضل

پنجه یکی از شاخص‌ترین اشیا سمبلیک عزاداری محرم است و با اندازه‌های مختلف استفاده می‌شود. پنجه سمبل دست بریده شده حضرت ابوالفضل است که از آن در علم‌های عزاداری و سقاخانه‌ها استفاده می‌کنند. البته برخی پژوهشگران پنجه را نماد پنج تن آل عبا می‌دانند. این پنجه‌ها معمولاً از مس یا برنج ساخته می‌شوند. عموماً از این پنجه‌ها به عنوان تمثال دست حضرت ابوالفضل یاد می‌شود. بر روی آنها نام دوازده امام و بخش‌هایی از دعای نادعلی آمده است (الهی، ۱۳۷۷: ۴۱). در آخر باید به زنجیر و سنج اشاره کنیم که در مراسم عزاداری محرم استفاده می‌شوند.

نتیجه‌گیری

بعد از فتح سرزمین ایران توسط اعراب مسلمان، اعراب ایرانیان را عجم می‌خواندند. اما رفتار علی (ع) با ایرانیان چنان مهربانانه و از سرلطف بود که حب علی و خاندانش از همان ابتدا در دل ایرانیان جای گرفت. بعلاوه مذهب تشیع با خلق و خوی ایرانیان سازگاری بیشتری داشت. برای بررسی تاثیر عناصر و مضامین شیعه بر هنر و بخصوص هنر فلزگری که موضوع اصلی مقاله حاضر نیز هست باید این تاثیر را در دوره‌هایی که حکومت شیعه در ایران برقرار بود، پی‌گیری کنیم. با استناد به تاریخ شیعه ایرانیان در سه دوره تاریخی حاکمان شیعه داشته‌اند:

۱- دوره آل بویه

۲- دوره‌ای کوتاه در زمان فرمانروایی سلطان محمد خدابنده (اولجایتو)

۳- دوره صفوی و بعد از آن که شیعه به عنوان مذهب رسمی ایران پذیرفته شد. البته مدت زمانی کوتاه نیز علویان بر بخشهایی از طبرستان فرمان راندند.

حاکمان آل بویه شیعه مذهب بودند. این حاکمان عید غدیر را جشن می‌گرفتند و در محرم برای سید و سالار شهیدان عزاداری می‌کردند. اما پی‌گیری نفوذ عناصر شیعی در هنر فلزگری آل بویه تاثیر چندانی نداشت. آل بویه به وضوح خود را از اعقاب ساسانیان معرفی می‌کردند و در فلزگری نیز آنان - حتی شاید به عمد- به فراوانی تحت تاثیر فلزگری ساسانی بودند. دوره تیموری جمعیت شیعه زیادی در ایران زندگی می‌کردند. اگر چه تیموریان خود سنی مذهب بودند. از این زمان به وضوح تاثیر مضامین شیعی در هنر و معماری قابل پیگیری است و این تاثیر در دوره صفوی به اوج خود می‌رسد.

در بحث فلزگری فراموش نکنیم که حامیان از جایگاهی بسیار برجسته برخوردارند. در واقع حامیان هستند که هزینه ساخت اشیای فلزی را تقبل می‌کنند. از آنجا که شعارهای شیعی در دوره صفوی بیش از هر دوره دیگری بر روی اشیاء فلزی ظاهر می‌شوند، می‌توان استنباط کرد که حامیان ساخت اشیای فلزی در دوره مذکور عقاید شیعه داشته‌اند.

در این پژوهش تاثیر مضامین شیعه بر فلزگری در سه مقوله کتیبه‌ها، طرحها و اشیای فلزی که منحصر در بین شیعیان کاربرد داشته‌اند، مورد بررسی قرار گرفت. با نگاهی به کتیبه‌های به

کار رفته بر روی اشیای فلزی می‌بینیم توسل به امامان شیعه بخصوص حضرت علی (ع) دعای نادعلی و برخی سوره‌های قرآنی همچون سوره فتح جایگاهی برجسته دارند. از همین موضوع به راحتی می‌توان دریافت امیدواری در سایه توسل به ائمه معصوم با روح شیعه عجین شده است. با اینکه مضامین شیعی همچون حماسه کربلا و یا شهادت حضرت علی (ع) در محراب و... در نقاشی‌های شیعی دیده می‌شود. اما این مضامین بر اشیاء فلزی دیده نمی‌شوند. البته فراموش نکنیم که در دوره صفوی که حضور مضامین شیعی بر روی اشیای فلزی بیش از دیگر دوره‌ها دیده می‌شود، نگاره انسان بسیار کم به کار رفته است. به علاوه مذهب تشیع باعث پیدایش اشیایی فلزی شد که عموماً هم در عزاداری محرم استفاده می‌شوند، علم‌ها از این دسته اشیا هستند.

منابع

- ۱- اتینگهاوزن ریچارد، گرابر الگ، ۱۳۸۱، هنر و معماری اسلامی ج ۱، ترجمه یعقوب آژند، تهران: سمت
- ۲- احسانی محمدتقی، ۱۳۶۸، هفت هزارسال هنر فلزکاری در ایران، تهران: علمی و فرهنگی
- ۳- الهی محبوبه، ۱۳۷۷، تجلی عاشورا در هنر ایران، مشهد: انتشارات آستان قدس رضوی
- ۴- پوپ آرتور، ۱۳۸۷، سیری در هنر ایران، ترجمه نجف دریا بندری، تهران: علمی و فرهنگی
- ۵- ترکمنی آذر پروین، ۱۳۸۴، دیلمان در گستره تاریخ ایران (حکومت‌های محلی آل زیار، آل بویه)، تهران، سمت
- ۶- جعفریان رسول، ۱۳۷۵، تاریخ تشیع در ایران، ج ۳، قم: انتشارات انصاریان.
- ۷- حجت سید محسن، ۱۳۸۰، تشیع چیست و شیعه کیست، ج اول، دفتر انتشارات اسلامی
- ۸- زرین کوب عبدالحسین، ۱۳۹۰، "فتح ایران به دست اعراب و پیامدهای آن"، تاریخ ایران از فروپاشی دولت ساسانیان تا آمدن سلجوقیان، پژوهش دانشگاه کمبریج، گرد آورنده ریچارد فرای، ترجمه حسن انوشه، چاپ نهم
- ۹- سرفراز علی اکبر و آورزمانی فریدون، ۱۳۸۴، سکه‌های ایران از آغاز تا دوران زندیه، تهران: سمت.

- ۱۰- شایسته فرمهناز، ۱۳۷۹، "رابطه مذهب و نگارگری در دوره تیموریان و اوایل صفوی"، مجله مدرس علوم انسانی، دوره ۴، شماره ۲، صص ۲۵-۴۰.
- ۱۱- _____، ۱۳۸۴، هنر شیعی: عناصر هنر شیعی در نگارگری و کتیبه نگاری تیموریان و صفویان، انتشارات مطالعات هنر اسلامی
- ۱۲- عناصری جابر، ۱۳۸۳، "هنر ایرانی و تاثیرات تشیع بر گونه‌های آن"، نشریه شیعه شناسی، زمستان ۸۳، شماره ۸، صص ۸۵-۱۱۴.
- ۱۳- فقیهی علی اصغر، ۱۳۸۱، تاریخ آل بویه، تهران: سمت.
- ۱۴- فراست مریم، ۱۳۸۷، "نماد و نمود نام علی در هنر فلزکاری صفوی و قاجار"، کتاب ماه هنر، شماره ۱۲۰، صص ۷۶-۸۵.
- ۱۵- کوثری، مسعود، ۱۳۹۰، "هنر شیعی در ایران"، جامعه شناسی هنر و ادبیات، سال سوم، سال سوم، شماره اول
- ۱۶- کونل ارنست، ۱۳۵۵، هنر اسلامی، ترجمه هوشنگ طاهری، انتشارات طوس
- ۱۷- گرابار الگ، ۱۳۷۹، شکل گیری هنر اسلامی، ترجمه مهرداد وحدتی دانشمند، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- ۱۸- لطیف زاده مروارید، ۱۳۸۸، "بررسی نقش فلز در اشیای ویژه عاشورا"، فصلنامه هنر شماره ۸۲
- ۱۹- مادلونگ، و، ۱۳۹۰، "سلسله‌های کوچک شمال ایران"، تاریخ ایران از فروپاشی دولت ساسانیان تا آمدن سلجوقیان، پژوهش دانشگاه کمبریج، گردآورنده ریچارد نفرای، ترجمه حسن انوشه، چاپ نهم
- ۲۰- ملک شهمیرزادی صادق، ۱۳۸۲، ایران در پیش از تاریخ، تهران: میراث فرهنگی.
- ۲۱- میرزایی مهر علی اصغر، ۱۳۸۶، نقاشی‌های بقاع متبرکه در ایران، انتشارات فرهنگستان هنر.
- ۲۲- وارد، ریچل، ۱۳۸۴، فلزکاری اسلامی، ترجمه مهناز شایسته فر، تهران: مطال گرابار الگ، ۱۳۷۹، شکل گیری هنر اسلامی، ترجمه مهرداد وحدتی دانشمند، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

۲۳- هولت پیام، لمبتون آنکس، ۱۳۹۰، تاریخ اسلام: پژوهش دانشگاه کمبریج، ترجمه احمد آرام، تهران: امیرکبیر.

تصاویر ۱ و ۲- گلدان احتمالاً ایران- (اتینگهاوزن، ۱۳۸۱، تصاویر ۲۵۵ و ۲۵۴)

تصویر ۳- پایه چراغ مسی، موزه آستان قدس رضوی (احسانی، ۱۳۶۸)

تصویر ۴- جام چهل کلید (موزه مقدم)

تصویر ۵- ظرف مسی پایه دار که دورتادور لبه آن کتیبه‌ای در صلوات به ائمه و...
(موزه مقدم)

تصویر ۶- مرکبدان (شایسته فر، ۱۳۸۴)

تصویر ۷- کشکول (شایسته فر، ۱۳۸۴)